

УДК 347.151(477:430)

Кравченко Михайло Георгійович –

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Mykhailo H. Kravchenko –

doctor of juridical sciences, senior researcher,
Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60 Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-3909-4599>

Позасудовий порядок реалізації права на державну компенсацію в Україні

Стаття присвячена дослідженню позасудового порядку відшкодування матеріальної шкоди публічною адміністрацією приватній особі. У результаті проведеного дослідження констатовано те, що вітчизняне законодавство не містить чіткої процедури такого відшкодування, яка б була орієнтована на стандарти, що існують у країнах-членах ЄС. Зважаючи на це, запропоновано створення спеціального закону про матеріальну відповідальність держави, який закладе правовий механізм реалізації права приватних осіб на державну компенсацію.

Ключові слова: право на державну компенсацію, публічна адміністрація, матеріальна відповідальність, законодавство, умови відповідальності.

Статья посвящена исследованию внесудебного порядка возмещения материального ущерба публичной администрацией частному лицу. В результате проведенного исследования констатировано, что отечественное законодательство не содержит четкой процедуры такого возмещения. Кроме того, она не соответствует тем стандартам, которые существуют в странах-членах ЕС. Предложено создание специального закона о материальной ответственности государства, который заложит правовой механизм реализации права частных лиц на государственную компенсацию.

Ключевые слова: право на государственную компенсацию, публичная администрация, материальная ответственность, законодательство, условия ответственности.

M.H. Kravchenko Extrajudicial Procedure for Exercising the Right to State Compensation in Ukraine

The article is devoted to the study of the extrajudicial procedure for compensation of material damage by a public administration to a private person.

The research is carried out using methods of scientific cognition such as: comparative law, system-structural and formal-logical.

The study analyzed the legislation of Ukraine and the Federal Republic of Germany on the regulation of out-of-court compensation for damage caused by public administration, as well as the work of domestic and German scientists on this topic.

As a result of the study, the following conclusions were made: it was found that the legislation of Ukraine does not contain an effective mechanism for out-of-court compensation for material damage caused by public administration to a private person. That is why it is necessary to look for ways to strengthen the effectiveness of this institution of General Administrative Law. In our opinion, the experience of Germany can become a standard for its reform; in Germany, the procedure of extrajudicial compensation for pecuniary damage by the public administration is comprehensively regulated by the rules of Art. 34 of the German Constitution, § 839 of the German Civil Code, § 49 «a» of the Federal Law on Administrative Procedure and the special Federal Law on State Liability. Such legal regulation ensures the effectiveness of the functioning of this legal institution; it is offered to develop and accept in Ukraine About the material responsibility of the state. In

this law we propose to regulate a number of fundamental points that are related to the material responsibility of public administration, in particular: determining the range of holders of the right to state compensation; specification of conditions of realization of this right of private persons; criteria for determining the amount of not only material but also moral damage that must be compensated by the public administration to an individual; terms of consideration of the issue of compensation for such damage, as well as terms of its compensation after the relevant decision has been made; the procedure for creating separate state and municipal funds, at the expense of which the compensation for material damage caused by the public administration will be carried out.

Keywords: *the right to state compensation, public administration, material responsibility, grounds for liability, conditions of liability.*

Постановка проблеми. Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність [1]. Це означає те, що держава має здійснювати покладені на неї завдання та публічні функції відповідально, не наносячи шкоди правам, свободам та інтересам приватної особи. Якщо ж така шкода була заподіяна, держава повинна відшкодувати її у повному обсязі та не шукати шляхів уникнення такої відповідальності.

Відповідальність держави перед кожною людиною має багато форм, однією із яких є матеріальна відповідальність публічної адміністрації. Правові норми, які регламентують умови та порядок настання такої відповідальності утворюють правовий інститут у межах Загального адміністративного права. Його завдання полягає у забезпеченні захисту прав приватних осіб у сфері публічного адміністрування, охорона їх від неправовірних рішень, дій чи бездіяльності публічної адміністрації. Ідея запровадження цього інституту достатньо проста – створити для приватної особи найменш обтяжливі умови для відшкодування тієї шкоди, яку їй було завдано діяльністю публічної адміністрації.

Процедура такого відшкодування має два порядки реалізації: а) позасудовий порядок та б) судовий порядок. Що стосується судового порядку, то він достатньо чітко врегульований на рівні законодавства України, а насамперед на рівні ч. 5 ст. 21 КАС України, згідно із якою вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень або іншим порушенням прав, свобод та інтересів суб'єктів публічно-правових відносин, або вимоги про витребування майна, вилученого на підставі рішення суб'єкта владних повноважень, розглядаються адміністративним судом, якщо вони

заявлені в одному провадженні з вимогою вирішити публічно-правовий спір [2].

Що ж стосується позасудового способу реалізації цього права приватних осіб, то він не має якісного правового регулювання. Проте, саме цей спосіб реалізації права на державну компенсацію має пріоритетне значення, адже скориставшись ним приватна особа отримує простий, найменш обтяжливий для себе спосіб отримання компенсації за шкоду, яку їй завдала публічна адміністрація. Саме тому, на наше переконання, необхідно визначити кроки, які варто зробити, аби запровадити ефективний механізм позасудової матеріальної відповідальності публічної адміністрації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При проведенні дослідження була використана:

по-перше, вітчизняна література, присвячена матеріальній відповідальності держави [3, 4, 5];

по-друге, дослідження німецьких, австрійських та швейцарських вчених, які стосуються матеріальної відповідальності публічної адміністрації [6, 7, 8, 9].

Метою статті є визначення кроків щодо вдосконалення позасудового порядку реалізації права на державну компенсацію.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження ми б хотіли почати з того, що запровадження ефективного позасудового способу відшкодування матеріальної шкоди, яку завдала публічна адміністрація, робиться не просто з метою створення альтернативи судовому порядку реалізації права на державну компенсацію. Це робиться з метою запровадження спрощеного у порівнянні з судовою процедурою порядку отримання приватною особою такого відшкодування. Адже судовий порядок реалізації цього права веде до складної процедури подачі позову,

затрат на юридичні послуги (адвоката чи іншого спеціаліста, який буде складати проекти юридичних документів), тривалу процедуру судового розгляду, яка може включати не тільки розгляд справи судом першої інстанції, а також апеляцію та касацію. Отже, позасудова процедура реалізації права на державну компенсацію має пріоритетне значення.

Попри значну кількість матеріальних норм, які визначають підстави відшкодування публічною адміністрацією шкоди, завданої приватній особі (наприклад: ст. 56 Конституції України, ст. ст. 1173-1176 ЦК України, ч. 2 ст. 27 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», ч.4 ст.49 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», ст. 80 Закону України «Про державну службу», ст. 77 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 24 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [1, 10, 11, 12, 13, 14, 15]), окремих суто процедурних норм, які б детально регламентували саму процедуру розгляду питання про таке відшкодування, наразі немає. Якщо говорити конкретніше, не достатньо врегульованою залишається процедура звернення приватної особи до публічної адміністрації з метою відшкодування шкоди, завданої їй службовцем, форма такого звернення, строки розгляду питання про таке відшкодування та строки, у які приватна особа може отримати відповідні компенсаційні виплати.

Практика свідчить про те, що приватні особи взаємодіють з публічною адміністрацією з приводу компенсації матеріальної шкоди, завданої їй службовцями, використовуючи такий інструмент, як адміністративне оскарження. Наразі процедура його використання регламентується Законом України «Про звернення громадян» [16]. У перспективі процедура оскарження буде врегульовуватися спеціальним Законом України «Про адміністративну процедуру», який наразі розглядає Верховна Рада України [17]. Так, Розділ VI цього проекту Закону, який має назву «Адміністративне оскарження», містить п. 5 ст. 85, у якому зазначено, що суб'єкт розгляду скарги відповідно до своєї компетенції за результатами перегляду справи може зобов'язати адміністративний орган усунути негативні наслідки, відшкодувати матеріальну шкоду, заподіяну протиправним адміністративним актом, дією

або бездіяльністю адміністративного органу, у порядку, визначеному законом [17].

Згідно із ч. 9 ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їх керівники та інші посадові особи в межах своїх повноважень зобов'язані вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті ущемлення його прав чи законних інтересів, вирішувати питання про відповідальність осіб, з вини яких було допущено порушення, а також на прохання громадянина не пізніше як у місячний термін довести прийняте рішення до відома органу місцевого самоврядування, трудового колективу чи об'єднання громадян за місцем проживання громадянина [16]. Як бачимо, вказаний Закон України обмежив коло суб'єктів, щодо яких може бути прийняте рішення про відшкодування матеріальних збитків лише громадянами України, а не усіма приватними особами. Тобто, за вказаним порядком не може бути прийняте рішення щодо відшкодування шкоди, завданої іноземцям, особам без громадянства, юридичним особам. На наш погляд, така ситуація є неприпустимою, адже веде до дискримінації у частині кола тих приватних осіб, яким доступне право на державну компенсацію. Для поточного врегулювання ситуації ми пропонуємо внести зміни та доповнення до ч. 9 ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» у частині розширення кола приватних осіб, які можуть розраховувати на реалізацію цього права.

Крім того, публічна адміністрація може прийняти відповідне рішення лише щодо відшкодування матеріальних збитків. Моральна шкода, завдана рішеннями, діями чи бездіяльністю публічного службовця у межах цієї процедури не відшкодовується, що є, на наш погляд, суттєвим недоліком. Оскільки, як впливає із аналізу судової практики, наприклад постанови Верховного Суду від 12 серпня 2021 року у справі №320/666/19 (адміністративне провадження №К К/9901/8034/21, К/9901/8234/21) [18], впливає те, що відшкодування шкоди, заподіяної публічною адміністрацією, пов'язане не тільки з відшкодуванням суто матеріальних збитків, а й моральної шкоди. Отже, якщо від-

бувається відшкодування тільки матеріальних збитків, то порушується конституційний принцип відповідальності держави перед людиною, а також принцип повного обсягу відшкодування шкоди, завданої публічною адміністрацією приватній особі, який гарантується ст. 1166 ЦК України [10], так і п. 114.2. ст. 114 ПК України [19]. З приводу нормативного вирішення цієї проблеми ми висловимось дещо пізніше.

До розгляду адміністративної скарги можуть залучатися свідки завдання шкоди, експерти, перекладачі тощо.

Підстави та загальна процедура адміністративного оскарження нормативно визначена у ст. 4, ч. 4 ст. 7, ст. 17, ст. 18 Закону України «Про звернення громадян» [16], тому зупинитися на них детально ми не будемо. Учасниками такої процедури, крім приватної особи або її представника є: 1) суб'єкт публічної адміністрації, який завдав шкоду, його представник; 2) суб'єкт публічної адміністрації, який є керівним щодо суб'єкта, який винен у заподіянні приватній особі шкоди, представник керівного суб'єкта публічної адміністрації; 3) розпорядник бюджету, з якого буде здійснюватися відшкодування завданої шкоди, його представник.

Процедура позасудового розгляду питання щодо відшкодування матеріальної шкоди, завданої рішеннями, дією чи бездіяльністю публічної адміністрації, завершується прийняттям індивідуального акту. Таким актом оформлюється рішення щодо: а) відшкодування матеріальної шкоди у повному розмірі; б) відшкодування такої шкоди частково; в) відхилення вимог щодо відшкодування шкоди приватній особі; г) припинення розгляду скарги.

Адміністративне оскарження не позбавляє приватну особу права звернутися до суду з вимогою про відшкодування шкоди, завданої їй публічною адміністрацією.

Роблячи певний проміжний висновок, відзначимо те, що позасудовий порядок відшкодування майнової шкоди, завданої публічною адміністрацією, потребує удосконалення. Адже в Україні немає комплексного парового регулювання позасудового порядку відшкодування такої шкоди. Ні Закон України «Про звернення громадян», ні майбутній Закон про адміністративну процедуру не є спеціальним нормативно-паровим актом у цій частині. Вони ні містять

детальних положень про умови такої відповідальності.

Для побудови ефективного нормативного регулювання позасудової відповідальності публічної адміністрації ми пропонуємо звернутися до досвіду Німеччини. Це пов'язано із тим, що у цій країні інститут матеріальної відповідальності публічної адміністрації розвивається починаючи з 18 століття [6, s. 30]. Крім того, цей інститут Загального адміністративного права має якісно краще регулювання ніж в Україні. Отже, досвід Німеччини може стати еталоном для формування відповідного правового інституту в Україні.

Розпочати хочемо з того, що на рівні Основного Закону ФРН, як і у Конституції України, існує окрема норма, яка закріплює право на державну компенсацію. Йдеться про ст. 34 Основного Закону Німеччини [20]. При цьому обидві конституції [1, 20] не конкретизують спосіб відшкодування такої шкоди публічною адміністрацією. У Німеччині механізм відшкодування матеріальної шкоди публічною адміністрацією встановлений низкою норм, у тому числі, § 49a *Verwaltungsverfahrensgesetz* (Федерального закону про адміністративну процедуру) [21], а також *Staatshaftungsrecht* (Федеральний закон про відповідальність держави) [22]. Таким чином, ми не пропонуємо перевантажувати правове регулювання ні чинного Закону України «Про звернення громадян», ні майбутнього закону про адміністративну процедуру, а пропонуємо розробити та прийняти окремий закон про матеріальну відповідальність держави. У цьому законі ми рекомендуємо врегулювати низку принципів моментів, які пов'язані з матеріальною відповідальністю публічної адміністрації.

Найперше, необхідно визначити простий та зрозумілий для приватних осіб механізм відшкодування такої шкоди публічною адміністрацією, у тому числі у позасудовому порядку. Крім того, варто гарантувати це право будь-якій приватній особі, а не тільки громадянам України, як це зроблено на рівні ч. 9 ст. 19 Закону України «Про звернення громадян» [16].

Варто конкретизувати на нормативному рівні умови реалізації права на державну компенсацію. Йдеться про суб'єктний склад правовідносин з приводу матеріальної відповідальності публічної адміністрації; зміст категорії «діяль-

ність публічного службовця» як умови такої відповідальності; уточнення того, у чому має виявлятися незаконність (неправомірність) рішення, дії чи бездіяльності публічного службовця; види шкоди (збитків) як умови матеріальної відповідальності публічної адміністрації та ін.

Окремо має бути врегульоване питання про критерії визначення розміру не тільки матеріальної, а й моральної шкоди, яку має компенсувати публічна адміністрація приватній особі.

На рівні цього закону мають бути закріплені строки розгляду питання про компенсацію такої шкоди, а також терміни її відшкодування після прийняття відповідного рішення.

Цей закон також має врегулювати порядок створення окремих державних та муніципальних фондів, за рахунок коштів яких буде здійснюватися відшкодування шкоди завданої приватним особам рішеннями, діями чи бездіяльністю публічної адміністрації.

Крім того, мають бути визначені механізми захисту публічної адміністрації від зловживання правом на державну компенсацію.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. З'ясовано, що законодавство України не містить ефективного механізму позасудового порядку відшкодування матеріальної шкоди, завданої публічною адміністрацією приватній особі. Саме тому необхідно шукати шляхи посилення ефективності цього інституту Загального адміністративного права. На наше пе-

реконання, еталоном для його реформування може стати досвід Німеччини.

2. У ФРН процедура позасудового відшкодування матеріальної шкоди публічною адміністрацією комплексно врегульована за рахунок норм ст. 34 Конституції Німеччини, § 839 Німецького цивільного уложення, § 49 а Федерального закону про адміністративну процедуру та спеціального Федерального закону про відповідальність держави. Таке правове регулювання забезпечує ефективність функціонування цього правового інституту.

3. Запропоновано розробити та прийняти в Україні закон про матеріальну відповідальність держави. У цьому законі ми пропонуємо врегулювати низку принципів моментів, які пов'язані з матеріальною відповідальністю публічної адміністрації, а зокрема: визначення кола носіїв права на державну компенсацію; конкретизація умов реалізації цього права приватних осіб; критерії визначення розміру не тільки матеріальної, а й моральної шкоди, яку має компенсувати публічна адміністрація приватній особі; строки розгляду питання про компенсацію такої шкоди, а також терміни її відшкодування після прийняття відповідного рішення; порядок створення окремих державних та муніципальних фондів, за рахунок коштів яких буде здійснюватися відшкодування матеріальної шкоди, завданою публічною адміністрацією.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
3. Демкова М. С., Коба С. С., Лавриненко І. О., Український Д. Я. Відшкодування в позасудовому порядку шкоди, завданої державою або органами влади. Київ: Конус-Ю, 2007. 260 с.
4. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 415 с.
5. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ: Ваїте, 2014. 376 с.
6. Rohlfing B. Amtshaftung. Universitätsverlag Göttingen, 2015. 639 s.
7. Tremml B., Karger M., Luber M. Der Amtshaftungsprozess. 4. Aufl. Verlag Franz Vahlen. München, 2013. 377 s.
8. Maurer H. Allgemeines Verwaltungsrecht. 18. Aufl. München, 2011. 821 s.
9. Peine F.-J. Allgemeines Verwaltungsrecht. 7. Aufl. Heidelberg, 2004. 360 s.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.08.2021).

11. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
13. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 року № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
14. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
15. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7.06.2001 р. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
16. Про звернення громадян: Закон України від 2.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
17. Проект Закону про адміністративну процедуру. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68834 (дата звернення: 18.10.2021).
18. Постанова Верховного Суду від 12 серпня 2021 року у справі №320/666/19 (адміністративне провадження №К К/9901/8034/21, К/9901/8234/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98947428> (дата звернення: 18.10.2021).
19. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
20. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (дата звернення: 18.10.2021).
21. Verwaltungsverfahrensgesetz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/> (дата звернення: 18.10.2021).
22. Staatshaftungsrecht. URL: <https://web.archive.org/web/20120902192719/http://www.rewi.hu-berlin.de/~luehmann/sthr/sthg1981.htm> (дата звернення: 18.10.2021).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141.
2. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 06.07.2005 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).
3. Demkova M. S., Koba S. S., Lavrynenko I. O., Ukrainskyi D. Ya. *Vidshkoduvannia v pozasudovomu poriadku shkody, zavdanoi derzhavoiu abo orhanamy vlady*. Kyiv: Konus-Iu, 2007. 260 s.
4. Melnyk R. S. *Systema administratyvnoho prava Ukrainy: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.07*. Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2010. 415 s.
5. Melnyk R. S., Bevzenko V. M. *Zahalne administratyvne pravo: navch. posib. / za zah. red. R. S. Melnyka*. Kyiv: Vaite, 2014. 376 s.
6. Rohlfig B. *Amtshaftung*. Universitätsverlag Göttingen, 2015. 639 s.
7. Tremml B., Karger M., Lubert M. *Der Amtshaftungsprozess*. 4. Aufl. Verlag Franz Vahlen. München, 2013. 377 s.
8. Maurer H. *Allgemeines Verwaltungsrecht*. 18. Aufl. München, 2011. 821 s.
9. Peine F.-J. *Allgemeines Verwaltungsrecht*. 7. Aufl. Heidelberg, 2004. 360 s.
10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennia: 15.08.2021).
11. Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady: Zakon Ukrainy vid 17.03.2011 r. № 3166-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).
12. Pro mistsevi derzhavni administratsii: Zakon Ukrainy vid 09.04.1999 r. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).
13. Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 roku № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).

14. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1997. № 24. St. 170.
15. Pro sluzhbu v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia: Zakon Ukrainy vid 7.06.2001 r. № 2493-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).
16. Pro zvernennia hromadian: Zakon Ukrainy vid 2.10.1996 r. № 393/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).
17. Proekt Zakonu pro administratyvnu protseduru. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68834 (data zvernennia: 18.10.2021).
18. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 12 serpnia 2021 roku u spravi №320/666/19 (administratyvne provadzhennia №K K/9901/8034/21, K/9901/8234/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98947428> (data zvernennia: 18.10.2021).
19. Podatkovi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 roku № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (data zvernennia: 18.10.2021).
20. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> (data zvernennia: 18.10.2021).
21. Verwaltungsverfahrensgesetz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/> (data zvernennia: 18.10.2021).
22. Staatshaftungsrecht. URL: <https://web.archive.org/web/20120902192719/http://www.rewi.huberlin.de/~luehmann/sthr/sthg1981.htm> (data zvernennia: 18.10.2021).